

Таусоғарова А.Қ.¹, Парманова У.И.²,

әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің
¹доценті, ф. ғ. к., ²аға оқытушы, магистрі, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aiauzhan@mail.ru; u.parmanova@gmail.com

ШЕТЕЛДІК ТІЛДІК САНАДАҒЫ ЭТНОСТЕРЕОТИПТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Қазіргі жаһандану үдерісіне сәйкес мәдениаралық қарым-қатынастардың қарқын алған заманында түрлі халықтар үшін өз этникалық имиджі маңызды мәселе болып табылады. Этникалық имидждің қалыптасуында масс-медиа ресурстарында көрініс табатын этникалық ақпараттармен қатар, этностереотиптердің де өзіндік үлесі зор. Ұсынылып отырған мақалада масс-медиа ресурстары қатарында табылатын кинофильмдердің шетелдік тілдік санада қазақ ұлты туралы этностереотиптер мен ассоциация тудыру мүмкіндіктері қарастырылады. Бұл орайда автор зерттеу нысанына этникалық имиджге байланысты теріс пікір қалыптастыру мүмкіндігі тұрғысынан қазақ қоғамында дау тудырған режиссер Е. Тұрсыновтың «Келін» анимациялық фильмі мен С. Қожықовтың «Қыз Жібек» фильмін алып, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы шетелдік студент-респонденттерге көрсету арқылы, өз мазмұнында ассоциативті экспериментті де қамтитын сауалнама жүргізеді. Сауалнама нәтижелеріне сандық талдау, сондай-ақ сапалық талдау жасалады. Ассоциативтік эксперимент нәтижесінде қазақ ұлты, қазақстандық басқа да этностар туралы этностереотиптердің қатары анықталады.

Түйін сөздер: тілдік сана, этностереотиптер, ассоциативті талдау, стереотиптену үрдісі, масс-медиа этностереотиптері.

Tausogarova A. K., Parmanova U. I.

From the experience of studying ethnic stereotypes in a foreign language context

In connection with the process of globalization, cultural and inter-ethnic interactions special meaning is given to «ethnic image». Information from mass media about ethnic groups and ethnic stereotypes widely held by society plays an important role in the formation of an ethnic image. This article examines the question of the perception and reflection of Kazakhs in the linguistic consciousness of foreigners. Associative experiments for proving the veracity of the results and the conclusions of the study are carried out with the help of two films that elicit positive/negative social resonances. They are S. Kozhykov's film «Kyz Zhibek» (positive) and E. Tursynov's film «Kelin» (negative). The respondents were foreign students of Al-Farabi Kazakh National University. The article provides statistical data gathered with the help of qualitative and quantitative analyses. These associative experiments reinforce the basic contours of the ethno-stereotypes of «Kazakhs» and other ethnicities.

Key words: linguistic consciousness, ethnic stereotypes, associative experiments, stereotyping processes, ethnic stereotypes in the media.

Таусоғарова А. Қ., Парманова У. И.

Из опыта исследования этностереотипов в иностранном языковом сознании

В связи с процессом глобализации культурные и межэтнические взаимодействия придают особую значимость этническому имиджу. В становлении этнического имиджа играет большую роль информация в СМИ об этносах и этностереотипах, сложившихся в обществе. В данной статье исследован вопрос восприятия и отражения в языковом сознании иностранцев-казахов из СМИ.

Ассоциативный эксперимент для проверки правильности результатов и выводов исследования проведем проведем с привлечением двух кинофильмов, которые, вызвали положительный/отрицательный общественный резонанс: фильм С. Кожыкова «Қыз Жібек» (положительный) и Е. Тұрсынова «Келін» (отрицательный). Респондентами выступили иностранные студенты Казахского национального университета им. аль-Фараби. В статье показаны статистические данные, которые были получены с помощью количественного и качественного анализа. Данные ассоциативного эксперимента подтвердили основное содержание этностереотипа «казах» и других этносов.

Ключевые слова: языковое сознание, этностереотипы, ассоциативный эксперимент, процесс стереотипизации, этностереотипы в масс-медиа.

XX ғасырдың 20 жж. бастап зерттеліп келе жатқан, «бір этникалық қауымдастыққа байланысты көпшілік санасында туындайтын бірдей ассоциациялар мен біршама тұрақты стандартты түсініктер» [1, 76] ретінде қарастырылатын этностереотиптердің өзектілігі XXI ғасырда да өз күшін жойған жоқ. Себебі жаһандану дәуірі көптеген ұлттар мен халықтар арасында экономикалық, мәдени, саяси қарым-қатынастардың өркендеуіне жол ашты. Соның әсерінен XXI ғасырдың басында *мультикультурализм, мәдениетаралық диалог, кроссмәдениет, кроссмәдени қарым-қатынастар, әлемнің тілдік бейнесі* сияқты ұғымдар қалыптаса бастады. Сонымен қатар бүгінгі таңда еларалық, мемлекетаралық қарым-қатынастардың негізгі бағыттарының бірі болып саналатын білім және ғылым интеграциясы үдерісінде түрлі мәдениет иеленушілердің тілдік санасында түзілген этностереотиптердің зерттелуі аталған байланыстардың коммуникативтік, когнитивтік әлеуетін, әсерін бағамдауға, түрлі мәдениетаралық қарым-қатынастардың оңды болуына, лингвомәдени аумақтың кеңеюіне, этнос менталитетін түсінуге жол ашады.

Этностереотиптер динамикасының үздіксіз зерттеліп тұруы – лингвомәдени қауымдастықтың трансформациясын, оның даму траекториясын бақылауға көмектеседі. Себебі кейбір тұрақталған этностереотиптер белгілі бір саяси, экономикалық жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін, ал кейбірі қоғамдық, саяси, әлеуметтік факторларға қарамастан өз қалпында тұрақталып қалуы да мүмкін. Тілдік бейненің интермәдени танымының кеңеюі – сәтсіз коммуникативтік акттың болмауына, өзге ұлт өкіліне, өзге мәдениет иелері әдебіндегі ерекшеліктерге төзімділік танытуға, құрметпен, түсіністікпен қарауға, реалды әлем мен таптаурындардың аражігін түсінуге қолайлылық туғызады.

Бұл зерттеу этностереотиптердің ішкі түрлерінің бірі немесе бір этностың басқа этностуралы ой-көзқарасын білдіретін гетеростереотиптерді анықтауға бағытталған. Олардың

қазіргі жай-күйі, өзгеру / өзгермеу динамикасы, әсер ететін факторларды анықтау мақсатында сауалнаманың бірінші бөлімінде ерікті ассоциативтік сипаттау әдісіне, екінші бөлімінде бағытталған ассоциативтік әдісіне жүгіндік.

Гетеростереотиптік зерттеулер екі мәдениеттің бірі-біріне деген көзқарасын, ойын бақылауға болатындығымен құнды. Сонымен қатар, бір мәдениет өкілінің екінші мәдениетте сәтті коммуникация орната алуын, «өзім» және «өзге» бөлінісін анықтау мақсатында да көмегі зор. Ал автостереотиптік зерттеулер бір ғана мәдени топтың ішінде жасалғандықтан, этникалық сәйкестілікті анықтауға, адамның «өзі» жайлы тілдік бейненің қандай дәрежеде екендігі, оның өзгеруі, «өз» мәдениетіне қатысы, ойын білу өте маңызды.

Сауалнамаға барлығы 22-29 жас шамасындағы 16 шетелдік (американдық) студент қатысты. Олардың 10-ы – ер бала, 6-ы – әйел. Барлығының білімі жоғары және ана тілдері – ағылшын тілі. Респонденттердің дені бірнеше мамандық иелері (тарихшы, саясаттанушы, әскери, лингвист, психолог, метеоролог, географ, русист) және олардың екінші тілі – орыс тілі. Осыған орай, сауалнама орыс тілінде жүргізілді. Бір респондентке шамамен 7-10 минут берілді.

Қазақстандық масс-медиа ықпалында шетелдік тілдік санада түзілген этностереотиптерді зерттеу үшін алынған сауалнама 2 бөлімнен құралған. Бірінші бөлімінде респонденттерге қазақстандық 2 кинофильмнен ұзақтығы бір минуттан аспайтын үзінді көрсетілді (бірінші үзінді қазақ қоғамында теріс, түрлі даулы пікір туғызған Ермек Тұрсыновтың «Келін» фильмі, ал екінші үзінді Сұлтан Қожықовтың «Қыз Жібек» фильмінен алынған). Үзінділердегі бейнелер, этностар / ұлттар және оларға қатысты стереотиптерді айқындайтын нақты әрі объективті ассоциациялар, ұғымдар алу үшін, екі үзінді де дыбыссыз режимде көрсетіліп, фильмдер атауы № 1 («Келін») және № 2 («Қыз Жібек») деп берілді.

Сауалнамада барлығы 12 сұрақ қойылды (бірінші бөлімде – 8, екінші бөлімде – 6). Сауалнама сұрақтарының қатарында нұсқалы, яғни бірнеше жауаптары бар сұрақтар және нұсқасыз, яғни өз жауаптарын жазатын сұрақтар болды.

Сауалнама қатысушыларына бірінші болып «Келін» фильмінен үзінді көрсетілді.

1-сұрақ. «Бұл үзіндіден қандай да бір ұлт / этнос / халық туралы ассоциация пайда болды ма?» деген сұраққа респонденттердің барлығы (100 %) «иә» деп жауап берді. Демек үзіндіде көрсетілген бейнелер респонденттердің ойында белгілі бір ұлт / этнос / халық туралы ассоциация туғызғаны анық.

2-сұрақ. «Егер «иә» деп жауап берсеңіз, үзіндідегі ұлт / этнос / халық туралы қандай ассоциация туды?» деген сұраққа *ханство, Казахстан, казах / казахи (5), инуиты, Средняя Азия, любовь в этой культуре, образ жизни в горах, одежда из меха, казахи или монголы, видел традиционную шапку, беркут, шаманизм, кочевники, древний век, жители Аляски, азиатский народ, монгольский / монгол(ы) (2), брак, средневековое время, Джэнгас Хан (ред. Шыңғыс хан), народы Центральной Азии (неизвестно именно какие), кочевники, монголы может быть, Центральная Азия или индейцы (в Америке), традиционный, культурный, близка к природе, драматичный, китайцы, Азия, или казахи или монголы.* Екінші сұрақ бойынша 37 жауап алынды. Респонденттердің басым көпшілігі көрсетілген үзіндідегі кейіпкерлер қазақ халқы, азия халықтары, моңғолдар, Орталық Азия тұрғындары деп ұғынатынын жауаптардан белгілі болып отыр.

3-сұрақ. Екінші сұрақта берілген ассоциацияларды нақтылау үшін қойылған үшінші сұрақ – «Үзіндіні көріп болған соң, сіз № 1-фильмді қай халықтың өмірі жайлы деп шештіңіз?». Бұл сұрақта респонденттерге 5 нұсқаның (а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері; б. Азия халықтары; с. Еуропа халықтары; д. Индеецтер; е. Қазақ халқы; ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт/этнос/халық өмірі жайлы емес) бірнешеуін белгілеуге мүмкіндік берілді. Нәтижесінде (10-кесте) 21 жауап алынды. Жауаптар нәтижесінде 38 % респондент көрсетілген бейнефильмдегі бейнелерді «Азия халықтары» деп таныды.

Жауаптардың 43 %-ы фильмнің *қазақ халқы* жайлы, 38 %-ы *Азия халықтары* жайлы, 4,5 %-ы *индеецтер* жайлы, 10%-ы *адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері* жайлы түсірілді деген болса, 4,5%-ы *бұл үзіндідегі фильм белгілі бір ұлт / этнос/халық өмірі жайлы емес* деген жауап берді.

1-кесте – № 1-фильм

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері	10
б. Азия халықтары	38
с. Еуропа халықтары	0
д. Индеецтер	4,5
е. Қазақ халқы	43
ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес	4,5

4-сұрақ – «Фильмнің белгілі бір халық жайлы түсірілгендігін айқындайтын белгілерді көрсетіңіз» (11-кесте). Бұл сұраққа 31 жауап алынды.

Респонденттердің 45%-ы үзіндідегі кейіпкерлердің киім үлгісіне, 30%-ға жуық жауаптар тұрмыстық заттар/артефактілерге және 26%-ы дәстүрлік белгілерге қарап, фильмнің қандай да бір ұлт/этнос/халыққа қатыстылығын айқындап отыр.

2-кесте – № 1-фильмнің ұлт/этнос/халыққа қатыстылығын айқындайтын белгілер

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. дәстүр	26
б. Киім үлгілері	45
в. Тұрмыстық заттар/артефактілер	29

Берілген 4 сұрақтан кейін респонденттерге № 2 фильмді көру ұсынылды. Екі фильмге қатысты жауаптарды салыстыру мақсатында, бірінші үзіндіге қойылған сұрақтар қайталанып қойылды. Үзіндіні тамашалаған респонденттер бірінші сұраққа 94 % «иә» деп жауап берсе, қалған 6 %-ы «жоқ» деген жауапты белгіледі. Екінші сұраққа *монгол / монголы / монгольский (4), война (2), казах / казахи (7), азиатский народ, кочевники, солдаты, лошадь, ханство, юрта, всадники боевики, Золотая Орда, народы Центральной Азии, исторический, военный, традиционный, славый, Азия, Казахстан (2)* деген жауаптар берілді. Барлығы 29 ассоциация алды.

«Үзіндіні көріп болған соң, сіз № 2-фильмді қай халықтың өмірі жайлы деп шештіңіз?». Бұл сұрақта респонденттер 5 нұсқаның (а. Адамзат

өмірінің алғашқы кезеңдері; б. Азия халықтары; с. Еуропа халықтары; д. Индеецтер; е. Қазақ халқы; ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес) бірнешеуін белгілеуге мүмкіндік берілді. Жауаптар нәтижесінде (12-кесте) 21 жауап алынды.

3-кесте – № 2-фильм

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері	14
б. Азия халықтары	38
с. Еуропа халықтары	0
д. Индеецтер	0
е. Қазақ халқы	43
ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес	5

Байқап қарасақ, № 1 және № 2 фильм үзінділері бойынша берілген жауаптар ұқсас келеді. Мысалы, жауаптардың 43 %-ы фильмнің *қазақ халқы* жайлы, 38 %-ы *Азия халықтары* жайлы, 4,5 %-ы *индеецтер* жайлы, 14%-ы *адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері* жайлы түсірілді деген болса, 5%-ға жуығы үзіндідегі фильм *белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі* жайлы емес деген жауап берді.

«Фильмнің белгілі бір халық жайлы түсірілгендігін айқындайтын белгілерді көрсетіңіз». Төртінші сұрақ бойынша 29 жауап алынды (13-кесте).

4-кесте – № 2-фильмнің ұлт / этнос / халыққа қатыстылығын айқындайтын белгілер

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. дәстүр	24
б. Киім үлгілері	41
в. Тұрмыстық заттар / артефактілер	35

Екінші үзіндіні көрген респонденттер жауабының бірінші фильмге берген жауабынан пайыздық үлесі алшақ емес. Сауалнама қатысушыларының 41%-ы фильмнің белгілі бір ұлт / этнос / халыққа қатыстылығын киім үлгілеріне қарап, 35%-ы тұрмыстық заттар арқылы

айқындайтынын және 24%-ы дәстүрі белгі беретінін жазды.

Шетелдік студенттерге жүргізілген сауалнаманың екінші бөлімі отандық бағдарламалардың және ғаламтордың ассоциация тудыра алу әлеуетін анықтауға бағытталған. Бұл мәселені анықтамас бұрын, респонденттің қазақстандық бағдарламаларды көретінін / көрмейтінін анықтау шарт болды. Бұл сауалнамада барлығы 6 сұрақ қойылды. Қойылған ең алғашқы сұраққа – «Қандай қазақстандық бағдарламаларды көресіз?» – сұралған шетел азаматтарының 68 %-ы «көрмеймін / мүлде көрмеймін» деп жауап берсе, қалған 32 %-ы «КТК, Алма ТВ арналарының жаңалықтарын көретінін және «КомедиКлуб» және т.б. бағдарламаларды көретінін жазды. Сондай-ақ жауаптар қатарында «Побег из аула», «Бульвар мечты» (фильмдер) жауаптары да болды. Бірінші сұрақтың сандық көрсеткіштері телебағдарламалардың ассоциация қалыптастыра алу мүмкіндіктерін ғана көрсете алады. Зерттеу тақырыбымыз қазақстандық масс-медианың тілдік санаға ықпал ету, ассоциативтік әлеуетін тексеру болғандықтан, келесі сұрақтар БАҚ-тағы басқа салаларды қамтуға тырыстық. Ол сұрақтар сауалнамамыздың үшінші, төртінші және бесінші сұрақтарынан көрініс тапқан.

Бірінші сұраққа жауап алынған соң, респонденттер келесі – «Қазақтар, орыстар, татарлар, ұйғырлар, өзбектер, қырғыздар, түріктер, тәжіктер, қарақалпақтар, белорустар, украиндар, немістер, корейлер, шешендер, ағылшындар сияқты ұлттар туралы естігінде / оқығанда ойыңызда қандай ассоциация туады?» деген сұраққа жауап беруге көшті (14-кесте). Жауаптардың барлығы өзгертілмей алынып, түсіндірмесін сілтемеде бердік. Екінші сұрақ бойынша алынған жауаптарды төмендегі кестеде көрсеттік.

Толығырақ түсіндіре кетсек, сауалнама сұрақтарында проф. Э.Д. Сулейменованың ғылыми зерттеуінде көрсетілгендей, 1970 – 1999 жж. арасында Қазақстандағы саны жағынан біршама ірі этностар қатарында қарастырылған 14 ұлт / этнос қамтылды [2, 15]. Сауалнама мәліметтерін санай келе, барлығы 310 ассоциациялық бірлік жиналды. Ассоциациялардың ең көбінен азына дейінгі реті келесідей: ұлт / этностардың реті орыстар (34), немістер (32), қазақтар (32), украиндар (30), ағылшындар (28), өзбектер (23), корейлер (20), шешендер (19), түріктер (19), қырғыздар (19), белорустар (17), татарлар (17), тәжіктер

(12), ұйғырлар (7), қарақалпақтар (0). Қазақтар туралы ассоциациялардың көптігін шетелдік студенттердің Қазақстандағы бір жылдық оқумен түсіндіреміз. Кестеде жалпы ассоциациялар, олардың саны және кездесу жиілігіне қарай үш бағанда топтастырылған.

5-кесте – Ұлттар / этностар жайында ассоциациялар кестесі

Ұлт / этнос	Ассоциациялар	Ассоц. саны	Жиі кездескен ассоциациялар
1	2	3	4
<i>Қазақтар</i>	Юрты / юрта ⁸ , лошади / лошади ⁴ , Астана, Золотой человек, гостеприимные / гостеприимность, бешпармак / бешбармак ⁶ , семья, аул, постсоветский, добрые люди, вкусный плов, кочевники ⁵ , Головкин, азиатские, традиционные, Абай, президент, Тамара, ленивые, степь, чай, Назарбаев, охранники, Золотая Орда, Дженгис хан (Шыңғыс хан), Ханство, советский, конина ² , сильные, древние, старомодные, солнце.	32	Юрты / юрта ⁸ , бешпармак / бешбармак ⁶ , кочевники ⁵ , лошади / лошади ⁴ , конина ² .
<i>Орыстар</i>	Советский союз / СССР ⁵ , медведь ² , Путин ⁶ , Сталин, Коммунизм, царь, империя ² , водка ⁵ , Санкт-Петербург, холодные недобрые люди, борщ, Пушкин, Москва, Петербург, литература ² , самовар, пьяный, застенчивый, лада, язык, баня, война, жёсткий, закрытый, снег ² , строгий, пьющие, холодная погода ² , трудная жизнь.	34	Путин ⁶ , Советский союз / СССР ⁵ , водка ⁵ , медведь ² , империя ² , литература ² , снег ² , холодная погода ² .
<i>Татарлар</i>	Крым ⁴ , Казань ⁵ , лошади, еда, Татарстан, метро, плов, мусульманин / мусульмане ² , Алсу, Ислам ³ , плохие гости, округ в РФ, солдат, война, чак-чак, красивые, середина России.	17	Казань ⁵ , Крым ⁴ , Ислам ³ , мусульманин / мусульмане ² .
<i>Ұйғырлар</i>	Китай ⁶ , Ислам, лагман ⁸ , красивые глаза, ковры, террористы, вкусная еда.	7	Лагман ⁸ , Китай ⁶ ,
<i>Өзбектер</i>	Плов ⁸ , работа ² , крадут работу, Ташкент ² , сельское хозяйство, вкусный сладкий чай, Самарканд, архитектура, президентская дочь, скрытые, гостеприимчивые (гостеприимные), цветы, расизм в СНГ, борода, сухие (сушенные) фрукты, мигранты, Ислам, бедные ² , рабочие / рабочий ² , подавленные, похожи на казахов, южные, Бухара.	23	Плов ⁸ , работа ² , Ташкент ² , бедные ² , рабочие / рабочий ² .
<i>Қырғыздар</i>	Коньяк, как казахи, шапки, Бишкек ⁵ , горы ⁵ , шелковый путь, плов, веселье, толстые, гостеприимность, расизм в СНГ, Советский союз ² , кочевники, похожие на казахов, их мало, мост между Европой и Ближним Востоком, фрукты, тоже похожи на казахов, дешёвая еда.	19	Бишкек ⁵ , горы ⁵ , Советский союз ² ,
<i>Түріктер</i>	Османская империя ² , кофе ² , империя ³ , война ² , Стамбул / Истанбул ³ , ракета, вкусная еда, парикмахерская, море, враг России, язык, до-нер, Константинополь, чай, мощные, курорты.	19	Стамбул / Истанбул ³ , империя ³ , Османская империя ² , кофе ² , война ² .
<i>Тәжіктер</i>	Душанбе, чайхана, российская база, персидский народ, тоталитарное государство, талибан, аул, маленькая страна, дешёвый труд за границей.	12	-
<i>Қарақалпақтар</i>	-	-	-
<i>Белорустар</i>	Диктатор ² , репрессия, Лукашенко, трактиры, Россия ⁴ , мой друг работает там, почти русские, молоко, СССР / Советский союз ² , Минск, закрытая страна, славянский, похожи на русских, государство странное, почти русские, язык умирает, инфляция.	17	Россия ⁴ , Диктатор ² , СССР / Советский союз ² .
<i>Украиндар</i>	Майдан, коррупция, Киев ⁴ , матрешка, конфликт с Россией, язык, косаки (казаки), изба, западный, война ³ , независимость, мои преподавательницы в университете, голубой и желтый флаг, красивый язык, восстание ² , красивый, революция ² , худые, Крым ² , борщ, Одесса, катастрофа (ядерная), славянский, похожи на русских, центр древней «Руси», сильные, храбрые, демократия, политика, в / на Украине.	30	Война ³ , Киев ⁴ , восстание ² , Крым ² , революция ² .

Ұлт / этнос	Ассоциациялар	Ассоц. саны	Жиі кездескен ассоциациялар
1	2	3	4
<i>Немістер</i>	Эффективность, пиво ³ , костюмы, производство, логичные, родственники, аккуратные, Вторая мировая война ³ , Берлин, донер, мигранты ² , зеленый, чистый, порядочные, пои предки, хорошие, образованный, чистый, организованный, Германия, семья, порядок, BMW, империя, трудолюбивые, начали войну в XX-ом веке, Гитлер, любят порядок, красивый язык, литература, колбаса, фашисты.	32	Пиво ³ , Вторая мировая война ³ , мигранты ² .
<i>Кәрістер</i>	Собака, война ² , компьютерные игры, Азия, мультфильмы, кухня, ким чи ² , поп-музыка ³ , технология, коммунизм, проститутки, Южная Азия, еда, Южная и Северная.	20	Поп-музыка ³ , война ² , ким чи ² .
<i>Шешендер</i>	Война ⁵ , танец / танцы ² , необразованные, военные, Ислам ² , расизм в СНГ, экстремисты террористы ² , горы ² , Грозный, спецслужбы, ссылки, борода, терроризм, Кадыров ² , коррупция, кошки, непонятные, южные, природа.	19	Война ⁵ , танец / танцы ² , Ислам ² , экстремисты / террористы ² , горы ² , Кадыров ² .
<i>Ағылшындар</i>	Чай ⁷ , империя ⁵ , холодная погода, король, промышленность, порядок, воспитание, родственники, невкусная еда, дождь, акцент ⁴ , чай с молоком, слишком вежливо, братья, плохие зубы, вежливый, Великобритания, сдержанные, длинная история, завоевали весь мир, европейский, друзья, демократия, пиво, чай и печенье, Королева, Лондон, кобель.	28	Чай ⁷ , империя ⁵ , акцент ⁴ .

Қазақтар тобында жиі кездескен ассоциациялар *киіз үй, бешбармақ (қазақша ет), көшпенділер, жылқы, жылқы еті* болса, орыстарға қатысты жиналған 34 ассоциацияның ішінде ең жиі кездескендері – *Путин, Кеңес үкіметі (КСРО), арақ, аю, империя, әдебиет, қар, суық ауа-райы*.

А.З. Журтованың «Этнические гетеростереотипы в американской языковой картине мира» атты диссертациясында американдықтардың орыстарға жасаған ерікті ассоциативтік тәжірибенің ядролық аймағында біздің тәжірибемізде кездескен *қар, аю, суық* табиғи-климаттық реакциялары (74,4%), *Мәскеу, Путин* (94,8%), *арақ, әдебиет* сынды ассоциациялар орын алған [3, 29].

Н.В. Сорокинаның «Образ германии / россии и немцев / русских в гетеростереотипных представлениях российских и немецких студентов» атты 2011 жылғы зерттеуінде де *орыстар / Ресей* туралы неміс студенттерінің түсінігінде қалыптасқан ассоциациялардың, атап айтқанда *холод, холодно, Москва, водка, большая, Путин, Кремль* ассоциацияларының сәйкестігі бекер емес [4, 30].

Бұл дәлелдемелер өз кезегінде гетеростереотиптік тәжірибелердің қалыпты немесе өзгеру жиілігі төмен екендігін аңғартады. Дәлірек айтқанда, гетеростереотиптік ассоциациялардың

тұрақтылығын және қазақстандық масс-медиа ықпалында шетелдік санада түзілген ассоциациялардың өзге елдердегі гетеростереотиптік зерттеу тәжірибелері нәтижелерімен сәйкестілігін танытады.

Ассоциациялық жиілігі жоғары неміс халқы туралы ең жиі кездескен ассоциациялар тізімі *сыра* (19%), *Екінші дүниежүзілік соғыс* (19%), *мигранттар* (13%) сөздерімен басталады. Жалпы еуропа халықтары жайында, соның ішінде немістер туралы жүргізілген сауалнамалар көп. Мәселен, белорус студенттері мен оқытушыларына орыстар, украиндар, поляктар, немістер, литвалықтар, қытайлықтар туралы гетеростереотиптерді анықтау үшін өткізілген сауалнама нәтижесі бойынша немістер *агрессивті* және *қатал* адамдар ретінде суреттеген [5, 23].

Жалпы сауалнама қорытындысы бойынша белорустарда қытайлар, литвалықтар мен немістерге қарағанда украиндар, орыстар, поляктар туралы жағымды бағалау, позитивті бағдар жоғары. Мақала авторының пайымдауынша еларалық, мемлекетаралық бейбіт қарым-қатынастың болуы жағымды ассоциациялардың көп болуына әсер етеді. Ал немістер жайлы кері, жағымсыз ассоциациялардың болуы екі ел арасындағы жағымсыз тарихи оқиғалардың орын алғанымен түсіндіріледі. Біздің жағдайымызда американдықтар мен немістер арасында «қарым-

қатынас гипотезасының» оң әсерлі болғандығын көреміз, себебі американдық студенттер немістер туралы *эффективті, костюм, өндіріс, туысқандар, ұқыпты, Берлин, таза, тәртіпті, менің ата-бабам, жақсы, білімді, ұйымдасқан, Германия, отбасы, тәртіп, BMW, империя, еңбекқор, тәртіптіжақсы көреді, шұжық* сияқты жағымды ассоциациялар жазды.

Ассоциациялық бірліктерінің көптігі бойынша үшінші орында украин халқы тұр. Барлығы 30 ассоциативтік бірлік жиналды. Бұл топта жиі кездескен реакциялар *соғыс, Киев, көтеріліс, Крым, революция*. Реакциялар тізбегі украин халқы туралы «ескі» стереотиптерді (*Чернобыль, сало, Ресей*) «жана» стереотиптерге алмастырды. Жиналған ассоциациялардың ішінде *казактар, борц, демократия, политика, храбрые, сильные, «в / наУкраине»* реакциялары да кездесті. Американдық студенттердің жауаптарына Украинада 2004, 2014 жылдары болған халық көтерілістерінің әсері жоқ деп айта алмаймыз.

Ағылшындар туралы барлығы 28 ассоциация жиналды. Респонденттердің 25%-ы *ағылшындар* сөзін естігенде *шай* сөзі есіне түсетінін айтты. Сонымен қатар американдықтар *ағылшындар* сөзімен *империя, акцент* сөзін байланыстыратынын жазды. Мұндай тәжірибелер жайында Е.П. Белинская «Этническая социализация подростка» атты еңбегінде: «ағылшындар өздерін *салмақты және өзгелердің құқығына құрметпен қарайтынын* жазса, ал американдықтар ағылшындықтарды *суық және өздерін басқалардан интеллектуалды биік санайтындар*» деп түйген [6].

Өзбек халқы туралы ассоциацияның ядросын *палау*, ал перифериясын *жұмыс, Ташкент, қонақжай, кедей, жұмысшы* сөздері құрады. Ассоциация аумағы 20 бірлік сөзді қамтыған корей халқы *поп-музыкамен* есте қалса, перифериясында *соғыс, ким чи* сөздері тұр. Респонденттердің пайымдауынша Шешен халқын еске түсіретін *соғыс* сөзі – орыс, татар, түрік, неміс, украин, корей халықтарының ассоциациялық аймағында кездеседі.

Түріктер туралы 19 ассоциация жиналды. Респонденттердің 30%-ы Түркия астанасы *Стамбұл, империя* сөздерін белгілесе, қырғыз халқын Қырғызстанның астанасы *Бишкек* қаласымен байланыстырады. Сонымен қатар, қырғыздар дегенде *тау, Кеңес үкіметі* деген сөздердің ойға келетіні туралы да анықталды. Осы типтес жауаптар *татарлар тобында* да кездесті. Дәлірек айтқанда, респонденттердің

32%-ы *Қазан* қаласын жазды. Сондай-ақ жауаптар ішінде жиілігі бойынша *Қырым, Ислам, мұсылман(дар)* деген жауаптар болды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, түріктер туралы астаналары *Стамбұл*, қырғыздар туралы астаналары *Бишкек* қалалары жазылған болатын, ал белорустар дегенде ең көп кездескен жауап *Россия* (25%) сөзі болды. Мұндай жауаптың болуын әзірге екі халықтың славяндар этнониміне жататындығымен түсіндіре аламыз. Келесі ең жиі кездескен жауап *диктатор* сөзі болды. Сонымен қатар, аталған халыққа тиесілі ассоциациялық аумақта *репрессия, Лукашенко, сүт, орыстар сияқты, тілі өліп бара жатыр, инфляция* сөздері де кездесті. Ұйғырлар тобындағы ассоциациялардың ішінде ең жиі кездескендері *лағман* (50%) және *Қытай* (38%) сөздері болды.

Тәжіктер мен *қарақалпақтар* топтарында «білмеймін» деген жауаптар болды. Тәжіктер туралы респонденттердің 75%-ы білетін болса, 25%-ы *білмеймін / жауапжоқ / ештеңе / оларкімдер* деген жауап жазды. Ал қарақалпақтар туралы 100% жауап берілген жоқ. Аталған екі топтан басқа сауалнаманың барысында жауап берілмеген бірнеше топтар: ұйғырлар (13%), татарлар (6,5%), түріктер (6,5%), белорустар (6,5%), шешендер (6,5%), қырғыздар (6,5%) да болды.

Жалпы 310 ассоциациялық бірлікте бірнеше ұлттарда қайталанған ассоциациялар бар. Мысалы,

- *шай* (2%) сөзі қазақтар, өзбектер, немістер, ағылшындар тобында;
- *соғыс* (2%) сөзі орыстар, татарлар, түріктер, украин, корейлер, шешендер тобында;
- *империя* (1,3%) сөзі орыстар, түріктер, немістер және ағылшындар тобында;
- *Кеңес одағы* (1,3%) қазақтар, қырғыздар, белорустар тобында;
- *донер* (0,6%) сөзі түріктер мен немістер тобында;
- *сыра* (0,6%) сөзі немістер мен ағылшындар тобында;
- *тау / таулар* (0,6%) қырғыздар мен шешендер тобында кездесті.

Зерттеуімізді қорытындылай келе, американдық студенттер тілдік санасында қазақ және орыс тілді қазақстандық масс-медиа ықпалында түзілген этностереотиптердің 88%-ы ғаламтор арқылы, 70%-ы кинофильмдер арқылы, 70%-ы күнделікті коммуникация арқылы, 56%-ы әдеби шығармалар арқылы, 38%-ы БАҚ арқылы қалыптасады деген шешімге келдік (1-су-

рет). Ал этностар туралы мақалаларды оқуға респонденттердің 50%-ынан «этностар туралы мақалаларды оқуыма мақала атауы әсер етпейді» деген жауап алдық. 31% жағдайда «егер мақала атауында этнос атауы тұрса» оқитынын, 7%-ы «ұлттар туралы» ешнәрсе оқымайтынын және 10%-ы «ұлттар туралы мақалаларды достары мен таныстарының кеңесі бойынша» оқитынын айтса, қалған 2%-ы аталған сұраққа жауап бермеді.

1-сурет – Масс-медиадағы этностереотиптердің қалыптасу коэффициенті

Ассоциацияның ғаламтор арқылы қалыптасу әлеуетін тексеру үшін, респонденттерге ғаламтор сайттарынан даулы, яғни қазақи менталитетте негативті ассоциация қалыптастыратын тақырыпатты (заголовок) алдық. Мәселен «*Красивая казашка рассказала как совместить спорт и секс*» тақырыбы. Біріншіден, бұл тақырып 56% респонденттерде ассоциация туғызған, ал 38%-ында ешбір ассоциация туғызбағаны аңқылды. Бұл тақырыпаттан шетелдік тілдік санада туған позитивті ассоциациялар: *веселое время, казашки очень доброжелательные, красавица, спорт, секс, красивая казашка, красота казашек* болса, негативті ассоциациялар: *деградация, подчине-*

ние мужчинам, гендерные роли в Казахстане, отсутствие равновесия, разрядная, политика в спорте, отсутствие скромности, скандальные журналисты, безответственные, сексизм², несправедливость, патриархия², высокомерие к женщинам деген ассоциациялар жиналды. «Негативті этностереотиптердің қалыптасу ортасы – ғаламтор сайттары және сол ұлтқа сәйкес негативті реалийлер» [7, 246].

Тілдік санасында ешбір ассоциация туындамаған респонденттер мұндай тақырыптардың оқырман қызығушылығын оятуда қолданылатын өзіндік прагматикалық-тілдік тәсіл ретінде бағлайтынын көрсетеді. Осы сұраққа берілген негативті ассоциациялардың дені ассоциация емес бағалу, пайым, пікір болып саналатынын атап өту керек.

Зерттеуімізде көрсетілген екі кинофильм үзіндісінен фильмнің *қазақтар* жайлы екендігін және *Азия халықтары* туралы деген жауаптар басым болды. Респонденттер бұл шешімнің фильмде көрсетілген ұлт / этнос / халықтың *киім үлгілері* және *тұрмыстық заттарына* байланысты болғандығын белгіледі. Сонымен қатар, респонденттер зерттеуде ұсынылған ұлт / этнос / халық жайлы ассоциациялардың қалыптасуына ғаламтор (88%) және кинофильмдердің (70%) ықпалы болғанын дәйектеді. Демек кинофильмдердің, ғаламтордың, әдеби шығармалардың бұқаралық ақпарат құралдарына қарағанда тілдік санада ассоциация туғыза алу қабілеті жоғары және тілдік сананың әлемдік бейнесіне ықпал ете алатынын ескеруіміз қажет. Ал қазақтар туралы американдық студенттердің тілдік санасында *юрты / юрта⁸, бешпармак / бешбармак⁶, кочевники⁵, лошади / лошади⁴, конина²* деген реакциялардың басым сандық үлес иеленуі қазақтардың қазіргі тұрмыс-тіршілігі, өмір салты мен саясаттағы, экономикадағы т.б. қалпы туралы масс-медиа ақпараттарының аз таралып, насихатталатынын көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Таусоғарова А.К. Тілдік қатығыс: заң тоғысы, тәжірибе, шешім. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 214 б.
- 2 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 344 с.
- 3 Жургова А.З. Этнические гетеростереотипы в американской языковой картине мира: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Нальчик, 2013. – 29 с.
- 4 Сорокина Н.В. Русские и немцы в зеркале представлений российских и немецких студентов // Россия и современный мир. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2012. – С. 151-166.
- 5 Волюнец Т.Н. Этностереотипы и их отражение в языковом сознании белорусов // Русский язык: система и функционирование / отв. ред. И. С. Ровдо. – Минск: РИВШ, 2009. – Ч. 1. – С. 17-24.

6 Белинская Е.П., Этническая социализация подростка [<http://psyera.ru/4906/etnicheskie-stereotipy-i-process-stereotip-izacii>]

7 Кашкин В.Б., Смоленцева Е.М. Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации // Культурные табу и их влияние на результат коммуникации. – Воронеж, 2005. – С. 246-252.

References

1 Tawsoğarova A.Q. Tildik qaqatıǵıs: zañ toǵısı, tájirıbe, şeşim. – Almatı: Qazaq wñiversiteti, 2016. – 214 b.

2 Sulejmenova E.H.D., Smagulova Z.H.S. YAzykovaya situaciya i yazykovoe planirovanie v Kazahstane. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – 344 s.

3 ZHurtova A.Z. EHtnicheskie geterostereotipy v amerikanskoj yazykovoj kartine mira: avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk. – Nał'chik, 2013. – 29 s.

4 Sorokina N.V. Russkie i nemcy v zerkale predstavlenij rossijskih i nemeckih studentov // Rossiya i sovremennyy mir. – Krasnoyarsk: Nauchno-innovacionnyj centr, 2012. –S. 151-166.

5 Volynec T.N. EHtnostereotipy i ih otrazhenie v yazykovom soznanii belorusov // Russkij yazyk: sistema i funkcionirovanie / otv. red. I. S. Rovdo.– Minsk: RIVSH, 2009. – CH. 1. – S. 17-24.

6 Belinskaya E.P., EHtnicheskaya socializaciya podrostka [<http://psyera.ru/4906/etnicheskie-stereotipy-i-process-stereotip-izacii>]

7 Kashkin V.B., Smolenceva E.M. EHtnostereotipy i tabuirovannye temy v mezhkul'turnoj kommunikacii // Kul'turnye tabu i ih vliyanie na rezul'tat kommunikacii. – Voronezh, 2005. – S. 246-252.